

ETNOSPORT – XALQ O‘YINLARINI OMMALASHTIRISHNING MUHIM OMILI SIFATIDA

Turdimuratov Yangiboy Allamuratovich

O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

t.f.b. falsafa doktori (PhD), dotsent.

E-mail: new_rich80@mail.ru

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14685125>

Annotatsiya. Ushbu maqolada “ethnosport” tushunchasining mazmun-mohiyati, uning sport turlaridan farqli jihatlarini, mazkur tushunchaning xorijiy olimlar tomonidan qanday talqin etilayotganligi, nazariy asoslari, turkiy xalqlarning ethnosport turlari, ya’ni milliy o‘yinlaridagi umumiy xususiyatlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: sport, ethnosport, an’anaviy o‘yinlar, xalq o‘yinlari, bayramlar, musobaqalar, etnik guruhlar, ko‘pkari, poyga.

ЭТНОСПОРТ – ВАЖНЫЙ ФАКТОР ПОПУЛЯРИЗАЦИИ НАРОДНЫХ ИГР

Аннотация. В данной статье проанализированы сущность и содержание понятия “этноспорт”, его отличительные стороны от видов спорта, как это понятие трактуется зарубежными учеными, его теоретические основы, а также общие характеристики национальных игр тюркских народов.

Ключевые слова: спорт, этноспорт, традиционные игры, народные игры, праздники, соревнования, этнические группы, купкари, скачки.

ETHNOSPORT – AN IMPORTANT FACTOR IN THE POPULARIZATION OF FOLK GAMES

Abstract. This article analyzes the essence and content of the concept of “ethnosport”, its distinctive features from sports, how this concept is interpreted by foreign scientists, its theoretical foundations, as well as the general characteristics of the national games of the Turkic peoples.

Keywords: sport, ethnosport, traditional games, folk games, holidays, competitions, ethnic groups, kupkari, horse racing.

Zamonaviy jamiyatda sport tushunchasi sport qonuniyatida belgilanganidan va sport muhitida oddiy talqin qilinganidan ancha keng qamrovli hisoblanadi. Bugungi kunda sport sohasi muntazam ravishda yangi turlar bilan boyib bormoqda. Turli xil jismoniy faoliyat ko‘rinishlari, shu jumladan sanoat davri texnologiyalari tufayli paydo bo‘lgan va insoniyat tarixi davomida mavjud bo‘lgan an’anaviy jismoniy faoliyat turlari ham sportga aylantirilgan.

Buning sababi shundaki, barcha an'anaviy jismoniy faoliyat turlari (ko'pincha milliy o'yinlar deb ataluvchi) sport turlariga aylantirilish jarayoniga mos kelavermaydi. Masalan, og'izda tuxum qo'yilgan qoshiq bilan yugurish, suv to'ldirilgan chelaklar osilgan yelka tayog'i bilan yugurish yoki davra o'yinlari bo'yicha sport federatsiyalarining nomlarini tasavvur qilishning o'zi qiyin. Ushbu o'yinlarning ko'ngilocharligi, bayram madaniyatiga singib ketganligi ularni oliy yutuqlarni namoyish etishga qaratilgan sport faoliyatidan biroz ajratib turadi.

Asl ko'ngilocharliklarni sportlashtirishning murakkabligi yana shunda ham namoyon bo'ladiki, ularning ko'pchiligi g'olibni aniqlash maqsadida emas, balki ko'ngilxushlik uchun o'tkaziladi. Etnosport sportni rivojlantirishning muqobil shakli bo'lib, unda insoniyatning o'yin merosini saqlab qolish maqsadi qo'yilgan va an'anaviy o'yinlarning asosini tashkil etuvchi jismoniy faollikning an'anaviy turlarini rag'batlantirish va rivojlantirish vazifalari amalga oshiriladi.

YUNESKO an'anaviy o'yinlarning madaniy merosini tan oladi va ularni o'rganish, saqlash va rag'batlantirishga chaqiradi. Etnosport – madaniyat va sportni birlashtiruvchi yangi institutsional shakl bo'lib, u bayram-marosim madaniyatini rivojlantirish hamda an'anaviy o'yinlarni avloddan-avlodga yetkazish mexanizmlarining uzluksiz ishlashini ta'minlashga qaratilgan.

Etnosport an'anaviy o'yinlar va musobaqalardan iborat sport tadbirlarini o'zida mujassamlashtiradi. Idrokning asl mohiyatiga erishish maqsadida etnosport tadbirlari mahalliy an'anaviy o'yinlarning qoidalari va jihozlaridan foydalangan holda, o'xshash sport turlaridan sportchilarni jalb etib, tegishli sport inshootlari yordamida tashkil etiladi. Bunga misol sifatida erkin va yunon-rum kurashi, dzyudo, jiu-jitsu hamda boshqa sport turlaridan bo'lgan polvonlarning an'anaviy kurash musobaqalarida ishtirok etishini keltirish mumkin.

An'anaviy o'yinlar – bu hozirda etnomadaniy festivallar sifatida o'tkazilayotgan xalq bayramlarining interaktiv qismi bo'lib, folklor jamoalarining chiqishlari, xalq hunarmandchiligi mahsulotlari yarmarkalari va etnooshxona taomlaridan iborat. Ba'zan bayram va xalq tarixiga bag'ishlangan ko'rgazma ekspozitsiyalari tashkil etiladi. An'anaviy o'yinlar ishtirokchilari an'anaviy liboslar yoki ularning qandaydir elementlaridan (kiyimlar, shimlar, qalpoqlar, belbog'lar, poyabzal) foydalanishga intiladilar. An'anaviy o'yinlar o'tkaziladigan an'anaviy bayram va marosimlarni o'tkazish quyosh-oy sikli va qishloq xo'jaligi yilining voqealariga to'g'ri keladi. Shuning uchun o'xshash landshaft-iqlim zonalarida yashovchi aksariyat xalqlarda ularni o'tkazish muddatlari mos keladi [8].

Ko'pincha an'anaviy o'yinlarni sportga xos o'yin-kulgilar (ya'ni milliy sport turlari) bo'yicha musobaqa sifatida taqdim etishga harakat qilinadi, ammo bu ularning tabiatiga ziddir.

Jahon amaliyoti va oddiy sog'lom fikr shuni ko'rsatadiki, an'anaviy o'yinlar xalq urf-odatlariga to'liq muvofiq o'tkazilishi kerak. Bunda kim birinchi bo'lib yetib kelgan bo'lsa, raqibini kuraklariga qo'ygan yoki yerga tegishga majbur qilgan, kimdan yuqoriga yoki uzoqqa sakragan va hokazolar g'olib bo'ladi. Bu etnosportning asosiy tamoyili – hakamlikning an'anaviy mezonidir.

Tarixan an'anaviy o'yinlar o'troq aholi yashash joylarida o'tkaziladi, ammo ular migratsiya sharoitida yashash joylaridan tashqarida ham o'tkaziladi. Bu esa urbanizatsiya – shaharlarga ommaviy ko'chish sharoitida muhim ahamiyat kasb etadi. An'anaviy o'yinlarda ishtirok etish uchun faqat an'anaviy hayot tarzini olib borayotganlar ega bo'lgan ko'nikmalar zarur. Urbanizatsiya sharoitida – shahar tipidagi qishloq hududlarini jihozlashda eshkak eshish, arqon yoki bolta uloqtirish kabi ko'plab an'anaviy ko'nikmalar yangidan o'zlashtirishni talab qiladi. An'anaviy o'yinlarda ishtirok etishga tayyorgarlik ko'rishga qaror qilganlar o'z ajdodlarining etnik harakatlilik xususiyati ko'nikmalarini egallash imkoniyatiga ega bo'lishlari kerak. Bunday istak xalqlarning madaniy tafovutlar va o'ziga xoslikka bo'lgan fundamental huquqlaridan birida mustahkamlangan [9].

“Etnosport” tushunchasiga sport, antropologiya, tarix, madaniyatshunoslik, sotsiologiya, pedagogika, psixologiya va iqtisodiyot sohalarida shakllanadigan fanlararo xususiyat xosdir. “Etnosport” tushunchasining o'zi milliy sport turlarining sinonimi sifatida qo'llaniladi [4]. Aytish mumkinki, etnosport etnik o'ziga xoslikning yorqin ifodalangan xususiyatlariga ega bo'lgan sportning transvid xususiyati hisoblanadi. Xo'sh, “etnosport” tushunchasi xorijiy olimlar nazarida qanday talqin qilinmoqda? Bunga bir nechta misollarni keltirib o'tmoqchimiz.

Sportning etnomadaniy o'ziga xosligi bugungi kunda madaniy-tarixiy merosni saqlash va qayta tiklash bo'yicha ilmiy konsepsiyalar asosida tizimli tahlil qilinmoqda. Shu bilan birga, ilmiy diskursda etnomadaniy o'yinlar va musobaqalarni saqlab qolish usullarining aniq bo'linishi mavjud: ularni milliy sportga o'tkazishni nazarda tutuvchi sportlashtirish va etnosport – xalq bayramlarini tashkil etish doirasida musobaqalarni o'tkazish [7]. Ushbu ta'rif bizni J.Bodriyar metodologiyasiga [1] yo'naltiradi. Unga ko'ra milliy sport turlarini simulyakrlar – an'anaviy jismoniy tarbiya turlarining funksional analoglari, etnosportni esa bugungi kunda ham amal qilayotgan primordial o'yin marosimlarining nusxalari sifatida ko'rib chiqish mumkin.

Shuningdek, J.Delezning “abadiy qaytish” tushunchasiga ilmiy yondashuvi ham qiziqish uyg‘otadi [3], buning natijasida etnosport diskursida o‘yin an‘analarini saqlab qolish tamoyillarini tushunish va ularni urf-odatlar, mif-marosimlar majmuasi va tilda ifodalangan etnik guruhlarining bioijtimoiy va madaniy merosini vaqtinchalik namoyish qilish shakli sifatida belgilash mumkin. Etnosport paydo bo‘lishining ichki mantig‘ini, uning tashkiliy xususiyatlarini ochib berishga esa U.Ekoning strukturaviy-funksional va semiotik yondashuvlari yordam beradi [6].

Dunyoda etnosport tarqalishining metodologik asosi sifatida P. Burd‘yening makrostrukturalar (xalqaro tashkilotlar) va mahalliy hamjamiyatlarning o‘zaro ta‘siri makonidagi madaniy-ramziy, ijtimoiy-iqtisodiy, diniy jarayonlarni belgilaydigan strukturalistik kontsepsiyasidan foydalaniladi [2]. P.Byukenen, I.Vallershteyn, K.Koukerlar sportning madaniy-falsafiy tabiatini turli etnoslarning an‘anaviy o‘yinlarini saqlab qolish vositasi sifatida ko‘rib chiqib, xalqaro sport institutlarining sezilarli darajada o‘zgarishiga, ularning madaniy xilma-xilligiga sabab bo‘lgan ingliz-sakson ta‘sirining sportdagi faolligining pasayishi sabablarini asoslaydilar.

Ilmiy diskurs tahlili ijtimoiy munosabatlar insoniyatning intellektual va axloqiy taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liqligini umumlashtirishga imkon beradi. Bugungi kunda jamiyat a‘zolari xulq-atvorini shakllantiruvchi va axloqiy me‘yorlarni tiklashga ko‘maklashuvchi yangi qadriyatli regulyatorlarga, jumladan, sport sohasida ham ehtiyoj ortib bormoqda. Bu yerda sportda etnomadaniy an‘analarning butun ichki mantig‘ini tushunishga yordam beradigan qiyosiy-madaniy usul bilan birgalikda tarixiylik va tizimlilik tamoyillaridan foydalanish dolzarblashadi.

Sport turlarining keng xilma-xilligi etnomadaniy an‘analar asosida muayyan, mintaqaviy afzalliklarning paydo bo‘lishiga olib keladi. G.Eyxberg ushbu holatni sharhlab, shunday yozadi: “Sport hozir xalqlar o‘rtasidagi muloqotning ustuvor sohasidir” [5]. Bu esa sportni rivojlantirishning hududiy tendensiyalari an‘anaviy o‘yin va musobaqalar bilan lokal landshaft va harakatlarning tarixiy estetikasi mavjudligi bilan determinatsiyaga asoslangan holda korrelyatsiyalanishini tasdiqlaydi.

Hozirgi bosqichda etnosportning rivojlanishi ikki yo‘nalishda kechmoqda. Birinchisi – anglo-sakson sportining universal modelini rivojlantirish, an‘anaviy sport musobaqalarini xalq o‘yinlaridan foydalangan holda modernizatsiya qilish. Bunga Markaziy Osiyo mamlakatlarida mashhur bo‘lgan belbog‘li kurashni, Skandinaviya mamlakatlarida keng tarqalgan kerlingni misol qilib keltirish mumkin.

Ikkinchi yo‘nalishga ko‘ra, mahalliy madaniyatlarning yangi (kelib chiqishi bo‘yicha “g‘arbiga xos bo‘lmagan”) shakllarini izlash, ularni targ‘ib qilish, mintaqaviy etnomadaniy sport markazlarini tashkil etish amalga oshirilmoqda. Bu yo‘nalish musobaqalarni o‘tkazishda, ishtirokchilar o‘rtasidagi muloqotda milliy liboslardan, transkripsiya qilingan leksikadan majburiy foydalanishni nazarda tutadi. Misol sifatida XX asrning 90-yillaridan boshlab shu nomdagi Jahon o‘yinlarini o‘tkazib kelayotgan “Sport barcha uchun” xalqaro tashkilotining faoliyatini keltirish mumkin. Mazkur o‘yinlarni YUNESKO va Xalqaro olimpiya qo‘mitasi ham nazorat qilib bormoqda.

O‘zbek xalqiga qadimdan turli qadimiy xalq o‘yinlari: ot minish, kurash, dorvoz (darvoz) turlari ma‘lum bo‘lib, O‘zbekistonning janubiy hududlari Qashqadaryo va Surxondaryoda keng tarqalgan xalq o‘yinlaridan biri ot sporti, xususan, qirg‘izlar, qozoqlar etnosportining ot chopish turlariga o‘xshash bo‘lgan olaman-bayga (olaman-poyga), bayga (poyga) sport turlari bo‘yicha otliq musobaqalar uyushtirganlar.

Surxondaryoning janubiy hududlarida keng tarqalgan va O‘rta Osiyo xalqlarining qadimiy ommaviy, milliy o‘yinlaridan biri bo‘lgan uloq, ko‘pkarini qo‘shni Afg‘oniston va Tojikistonda “buzkashi” deb atashadi. Uloq turkiy xalqlar, ayniqsa, uning qo‘ng‘irot, qurama, ming, mang‘it, oyrat, yoyilma, kenegas, qipchoq, barlos kabi urug‘lari orasida ommalashgan [10].

Ko‘kboru – qirg‘izlar orasida mashhur bo‘lgan qadimiy ot sporti o‘yini bo‘lib, oddiy xalq orasida uni “uloq tortish” (echkini tortish yoki echkini sudrash) deb atashadi. Ko‘k-boru – poyga va o‘yinlar simbiozi. Chavandozlar echkinining go‘shiti uchun kurashadi – uni nafaqat qo‘lga kiritish, balki ushlab turish va keyin raqibning “taykazan”iga (darvozasiga) tashlash kerak.

O‘zbek ovchilarining qush ovlanishi qirg‘iz xalqining “Bo‘rkut-saluu” etnosport turlariga o‘xshashdir. Burgut saluu yoki burgut bilan ov qilish qirg‘iz xalqi uchun an‘anaga aylangan.

Yovvoyi yirtqich qushlarni o‘rgatish uchun ularning xarakteri va odatlarini bilish kerak.

Qirg‘iziston qushlar oilasini boqish uchun haqiqiy ovda foydalaniladigan kam sonli mamlakatlardan biridir.

Alaman-bayga (olomon-poyga), qoida tariqasida, bayramlar paytida, atrofdagi ovul va qishloqlardan yoshlar to‘planganida o‘tkazilgan. Yig‘ilganlar odatda ot, uning fazilatlarini: poyga sifatleri, go‘zallik va hokazolar haqida suhbatlashar edilar. Bunday suhbatlar, odatda, bahsga aylanib ketar va bu bahs musobaqa bilan hal qilinardi. An‘anaga ko‘ra, unda faqat bahslashuvchilar emas, balki bayramga kelganlarning barchasi ishtirok etishgan.

Otlarni egarlab, bir safga tizilishdi-da, signal berilgach, dashtga, ma'lum bir joyga qarab yugurishadi, bu yerda ot choptirib kelayotgan chavandozlar orqaga qayatdi. Kimki birinchi bo'lib qaytib kelsa, g'olib hisoblanardi.

Shunday ham bo'lardiki, yaxshi oti bor yigitlar o'z do'stlarini poygada chaqqonlik va chidamlilik musobaqalari orqali uning fazilatlarini sinab ko'rishga chaqirar edilar. Musobaqa qatnashchilari bu yigitga umumiy guruhdan biroz ilgarilab ketishiga imkon berishar, keyin esa uning orqasidan quvib ketishardi. Agar musobaqaga chaqirgan kishi o'z ta'qibchilaridan qochib, dashtga shunday uzoqlashib ketsa va ular kurashning foydasizligini ko'rib, ta'qibni to'xtatsa, g'olib hisoblanardi.

O'zbek xalqining milliy sport turi bo'lgan olomon-poyga O'zbekiston xalqlari hayotiga mustahkam o'rin olgan va hozirgacha o'tkazib kelinmoqda. U respublika bayramlari va spartakiadalari dasturiga kiritilgan.

Bayga (poyga) – otda uzoq masofaga yugurishni nazarda tutadi. Ot poygasi otning chidamliligini sinash uchun mo'ljallangan. Poygada to'planganlar signalga binoan oldinga, ko'zlangan manzilga qarab yurishardi. Shuni ta'kidlash kerakki, poyga qatnashchisining qarindoshlari unga yordam berishlari mumkin edi: uning otini qamchi bilan urish, gijgijlash va hatto jilovidan tortish. Poygada g'olib chiqqan kishi, odatda, butun urug'ning boyligi hisoblangan sovrinni olardi. Poyga deyarli barcha bayramlarda o'tkazilardi. Katta poyganing kuni haqida poyganing o'tkaziladigan joyidan ancha narida bilishardi. Poyga tashkilotchilari odatda boylar va beklar bo'lgan. Poyga tashkilotchilari poyganing boshlanishidan bir hafta oldin O'rta Osiyoning turli burchaklariga maxsus yigitlarni yuborib, xohlovchilarni katta poygaga taklif qilganlar. Ba'zan uncha boy bo'lmagan odamlar ham poygani uyushtirishardi, lekin ular eng so'nggi mablag'larini taniqli mehmonlarni taklif qilish uchun sarflashga majbur bo'lishardi, ularsiz poygani uyushtirishga ruxsat berilmasdi. Poyga tekis joyda o'tkazilardi. Musobaqalar maxsus signal bilan boshlanardi. Poygada chavandozlar ko'pincha o'smirlar bo'lgan [11].

Shunday qilib, etnosport nafaqat xalqlarning madaniy-tarixiy o'ziga xosligini saqlash jarayonlarida, balki ularning ijtimoiy safarbarligida ham muhim va samarali vosita ekanligi ayon bo'lmoqda. Bu jarayonda an'anaviy yakkakurashlar va musobaqalar muhim rol o'ynaydi, ular qadimdan xalq sayillari va bayramlarining voqea-hodisalar yadrosi bo'lib kelgan. Ularning o'ziga xosligi va innovatsionligi xalq an'alarini saqlashda ishtirok etuvchi sub'yektlarning o'zaro ta'sirining yangi trayektoriyalarini yaratishga yordam beradi.

Etnosport zamonaviy hayotga nafaqat yangi kommunikatsiya modellarini olib kiradi, balki har qanday insonning hayot sifati va ruhiy salomatligining muhim ko'rsatkichi bo'lgan Vatan tarixi, o'z xalqi, jahon etnoslariga uyg'un aloqadorlikni muhim his qilish va anglash hisoblanadi.

REFERENCES

1. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции / *Simulacres et simulation*. – М.: Постум, 2015. – С. 240.
2. Бурдые П. Социология социального пространства. общ. ред. пер. Н. А. Шматко. – М.: Ин-т эксперим. социологии, 2005. – С. 288.
3. Делез Ж. Логика смысла. – М. : Академ. проект, 2011. – С. 472.
4. Прокопенко В. И. Развитие этноспорта народов Севера в Российской Федерации // Физическая культура и спорт: тенденции развития в условиях Азиатско-Тихоокеанского региона: материалы междунар. науч.-практ. конф. 26–27 июля 2004 г. – Якутск, 2004. – С. 105–108.
5. Эйхберг Г. Культура олимпийского и других движений: исключение, признание, праздник // *Логос*. – 2009. – № 6. – С. 58–81.
6. Эко У. Отсутствующая структура: Введение в семиологию. – СПб.: Symposium, 2004. – С. 538.
7. Этнокультурное брендирование территории в контексте стратегии регионального развития: научно-методологические подходы и практики / И. И. Горлова, Т. В. Коваленко, О. И. Бычкова [и др.]; Юж. филиал Рос. науч.-исслед. ин-та культур. и природ. наследия им. Д. С. Лихачёва. – М.: Ин-т наследия, 2020. – С. 114.
8. Турдимуратов Я. О 'zbekistonda etnosportni ommalashtirish va rivojlantirishning asosiy yo 'nalishlari // Актуальные проблемы спортивной науки. – 2023. – Т. 1. – №. 2. – С. 125-128.
9. Turdimuratov Y. A. Etnosport–milliy sport turlari va xalq o 'yinlarini rivojlantirishning muhim omili // *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. – 2023. – Т. 3. – №. 11. – С. 132-139.
10. Турдимуратов Я. А. НАРОДНЫЕ ПОВЕРЬЯ В ТРАДИЦИОННОМ ХОЗЯЙСТВЕ УЗБЕКОВ, СВЯЗАННЫЕ С «КУЛЬТОМ СВЯТЫХ» // *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. – 2023. – Т. 3. – №. 2. – С. 188-198.

11. Turdimuratov Y. A., Djo'rabayev A. M. STATE POLICY ON TRAINING SPECIALISTS IN THE FIELD OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS IN THE NEW UZBEKISTAN //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 2. – C. 141-146.